

Centar za razvoj
nevladinih organizacija

Analiza potreba socijalnih preduzeća u Crnoj Gori

*Pripremile: Marina Vuković i
Jovana Bulatović*

Sadržaj

Uvod	2
Opšte informacije	3
Planski dokumenti- od studije izvodljivosti do marketing strategije	4
Ljudski resursi	5
Finansijska održivost	6
Unutrašnji izazovi	7
Spoljašnji izazovi	8
Preporuke	9
Aneks- spisak kontaktiranih organizacija	11

Uvod

Socijalno preduzetništvo (engl.social entrepreneurship) se sve više smatra kao altrenativno i inovativno sredstvo za promovisanje socijalne inkluzije, integraciju i zapošljavanje marginalizovanih grupa stanovništva. Ipak, ni u literaturi, ni u zakonodavnoj praksi, ne postoji saglasnost u pogledu definicije ovog koncepta. U najširem smislu, pod socijalnim preduzetništvom podrazumijeva se korišćenje inovativne prakse u prodaji roba i usluga na tržištu u cilju sticanja prihoda koji se koristi za ostvarivanje nekog opštekorisnog interesa.

Iako u Crnoj Gori ne postoji poseban zakon koji uređuje ovu oblast niti pak odgovarajući strateški plan razvoja, primjetno je da se sve veći broj nevladinih organizacija bavi proizvodnjom određenih proizvoda i pružanjem usluga. Ključni akteri u obavljanju ovih privrednih djelatnosti su nerijetko pripadnici/e marginalizovanih grupa i to najčešće: osobe sa invaliditetom, pripadnici/e romske populacije i žene žrtve nasilja.

U najširem smislu, pod socijalnim preduzetništvom podrazumijeva se korišćenje inovativne prakse u prodaji roba i usluga na tržištu, u cilju sticanja prihoda koji se koristi za ostvarivanje nekog opštekorisnog interesa

(izvor: Strategija razvoja NVO u Crnoj Gori 2014-2016, str.22)

Polazeći od činjenice da se bez detaljnog uvida u njihove potrebe ne može kreirati adekvatan normativni i strateški okvir za razvoj socijalnog preduzetništva, Centar za razvoj nevladinih organizacija (CRNVO) je pokrenuo ciklus posjeta organizacijama koje svojim karakteristikama podsjećaju na socijalna preduzeća i organizacijama koje su osnovale socijalna preduzeća u drugoj pravnoj formi. Do sada smo identifikovali 19 ovakvih organizacija dominantno zahvaljujući njihovom učešću u našim aktivnostima ali i praćenju rada drugih subjekata u ovoj oblasti i medijskog izvještavanja. U periodu od novembra 2015.do januara 2016. CRNVO tim je posjetio 13 ovih organizacija, dok je sa predstavnicima/ama 6 organizacija obavljen telefonski intervju. **Identifikovali smo ukupno 16 aktivnih socijalnih preduzeća.**

U nastavku predstavljamo sažetak dosadašnjih nalaza koji se odnose na osnovne potrebe ovih preduzeća kao i glavne prepreke sa kojima se suočavaju u težnji da postanu održivo i prepoznatljivo socijalno preduzeće.

Pravna forma u kojoj posluju socijalna preduzeća u Crnoj Gori:

- ✓ *NVO koje obavljaju privrednu djelatnost (14)*
- ✓ *Društvo sa ograničenom odgovornošću osnovano od strane NVO (1)*
- ✓ *Zaštitna radionica osnovana od strane NVO (1)*

I Opšte informacije

Četrnaest od ukupno šesnaest socijalnih preduzeća koje smo posjetili posluju u formi nevladine organizacije. Samo jedna organizacija je osnovala društvo sa ograničenom odgovornošću. Takođe, samo je jedna organizacija osnovala zaštitnu radionicu u skladu sa Zakonom o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju lica sa invaliditetom. Prema našim saznanjima, to je ujedno i jedina radionica te vrste u Crnoj Gori. Ove radionice dužne su zaposliti najmanje 51% lica sa invaliditetom od ukupnog broja zaposlenih lica.¹

Proizvodnja suvenira i drugih ukrasnih predmeta, odjevnih predmeta, predmeta za kućnu upotrebu i promotivnog kancelarijskog materijala je u fokusu rada najvećeg broja preduzeća koje smo posjetili. Pružanje PR usluga je u fokusu društva sa ograničenom odgovornošću.

Osobe sa invaliditetom su angažovane u ukupno jedanaest (11) preduzeća, žene žrtve porodičnog nasilja u dva (2), žene starije životne dobi u dva (2) dok jedno (1) preduzeće angažuje pripadnice romske i egipćanske populacije. Takođe, važno je napomenuti da se žene nalaze na čelu čak četrnaest ovih preduzeća.

Konačno, najveći broj ovih preduzeća ima sjedište u centralnom dijelu Crne Gore, ukupno osam (8). Šest (6) preduzeća ima sjedište u sjevernom dijelu, dok svega dva (2) preduzeća imaju sjedište u južnom dijelu Crne Gore.

Društvena misija socijalnih preduzeća u Crnoj Gori je zapošljavanje i socio-ekonomska inkluzija:

- *osoba sa invaliditetom,*
- *žena žrtava nasilja i žena starije životne dobi,*
- *pripadnika/ca romske i egipćanske populacije*

¹Čl.31 Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom (Sl.list Crne Gore od 4.08.2011.)

II Planski dokumenti- od studije izvodljivosti do marketing strategije

Primjetno je da je ključni motiv najvećeg broja organizacija za pokretanje preduzetničkih aktivnosti bio zapošljavanje marginalizovanih grupa, prije nego ostvarivanje profita. Stoga ne iznenađuje činjenica da **je samo jedna od ispitanih organizacija radila studiju izvodljivosti** svoje preduzetničke ideje prije otpočinjanja preduzetničke aktivnosti i to upravo ona koja svoje socijalno-preduzetničke aktivnosti sada obavlja u okviru društva sa ograničenom odgovornošću. Ovo nužno povlači za sobom i pitanje u kojoj mjeri zaista postoji tržišna potreba za njihovim proizvodima i uslugama.

Ipak, najveći broj preduzeća obuhvaćenih istraživanjem posjeduje **biznis planove** koje su pisali uz pomoć eksperata/kinja angažovanih u okviru mentoring programa pokrenutih od strane CRNVO i Mreže za edukaciju i razvoj servisa podrške za osobe sa invaliditetom (MERSP) ili pak eksperata/kinja koje su angažovali uz pomoć ličnih poznanstava.

Socijalna preduzeća svoje proizvode i usluge najčešće promovisu na raznim sajmovima i putem svojih facebook stranica.

Konačno, jedino pomenuto društvo sa ograničenom odgovornošću ima **marketing strategiju**. Ostala preduzeća su svjesna ovog nedostatka, navodeći da bi odgovarajuća marketing strategija nesumnjivo doprinijela povećanju vidljivosti njihovih proizvoda i usluga. Za sada većina ovih preduzeća svoje preduzetničke aktivnosti promovise putem svojih internet stranica, facebook naloga, na sajmovima ali i direktnim kontaktom jer su ovo za njih najjeftiniji vidovi promocije.

Gotovo sva preduzeća ističu zadovoljstvo izvještavanjem medijskih kuća na lokalnom i nacionalnom nivou o njihovim preduzetničkim aktivnostima.

- ✓ *Samo jedno socijalno preduzeće radilo je studiju izvodljivosti*
- ✓ *Samo jedno socijalno preduzeće posjeduje marketing strategiju*
- ✓ *Polovina socijalnih preduzeća (ukupno 8) ne posjeduje internet stranicu*

III Ljudski resursi

- ✓ *Broj zaposlenih u socijalnim preduzećima ne prelazi 10*

Broj zaposlenih u ovim preduzećima ne prelazi broj od deset. Preduzeća koja za ove potrebe angažuju osobe sa invaliditetom koriste subvencije koje im pruža Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom za pokrivanje troškova bruto zarada,² dok preostala preduzeća dominantno plate zaposlenih pokrivajući zahvaljujući odobrenim grantovima.

Zanemarljivo mali broj preduzeća obezbjeđuje zarade zaposlenima zahvaljujući prihodima ostvarenim od prodaje proizvoda i pružanja usluga, društvo sa ograničenom odgovornošću svakako pripada ovoj grupi.

- ✓ *Sva socijalna preduzeća koja posluju u formi NVO angažuju volontere/ke*

Sva preduzeća koja posluju u formi NVO angažuju volontere/ke. Broj volontera/ki koji im pomažu varira u zavisnosti od broja i vrste aktivnosti koje sprovode. Međutim, primjetno je da je najčešće zastupljeno ad hoc volontiranje i to prilikom organizacije događaja, odlaska na sajmove i sl.

Socijalna preduzeća koja posluju u formi NVO ne mogu svojim zaposlenima obezbijediti zarade samo od prodaje proizvoda i pružanja usluga, stoga plate dominantno pokrivaju zahvaljujući grantovima. Ova činjenica ukazuje na problem finansijske održivosti socijalnih preduzeća.

Takođe, angažovani volonteri/ke najčešće ne posjeduju potrebna specijalistička znanja od značaja za uspješno funkcionisanje socijalnih preduzeća, kako ona koja se odnose na tehnike proizvodnje tako i ona koja se odnose na poslovne vještine.

² Čl.37 Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom (Sl.list Crne Gore od 4.08.2011.)

Izvori finansiranja koje koriste socijalna preduzeća koja posluju u okviru NVO u Crnoj Gori:

- ✓ Komisija za raspodjelu dijela prihoda od igara na sreću;
- ✓ Grantovi lokalnih samouprava;
- ✓ IPA fondovi;
- ✓ Donacije

IV Finansijska održivost

Analiza pokazuje da kod najvećeg broja preduzeća postoji visok finansijski rizik iz razloga što se ne finansiraju iz više izvora istovremeno. Naime, dominantna zavisnost od donatorskih sredstava je još uvijek evidentna u njihovom radu i otežava njihovu bržu transformaciju u socijalno preduzeće koje je spremno da uspješno odgovori tržišnim izazovima. Najveći broj preduzeća finansira svoje aktivnosti zahvaljujući odobrenim grantovima iz javnih fondova. Ova sredstva koriste za pokrivanje zarada zaposlenih i nabavku materijala za izradu proizvoda.

Ključne prepreke ostvarivanju većih prihoda:

- Problem plasmana proizvoda;
- Nedostatak prodajnog prostora;
- Jaka konkurencija

jednog socijalnog preduzeća trebao da bude prihod ostvaren od prodaje proizvoda i usluga na tržištu.

Imajući u vidu da je najveći broj ovih preduzeća u začetku, njihovi ukupni prihodi po ovom osnovu nijesu prelazili iznos od 4000 eura na godišnjem nivou. Preduzeća naglašavaju problem plasmana proizvoda na tržište, nedostatak prodajnog prostora ali i jaku konkurenciju kao ključne prepreke ostvarivanju većih prihoda. I dok opštine uglavnom izražavaju spremnost da kupuju njihove proizvode, saradnja sa biznis sektorom nije na zadovoljavajućem nivou. Ipak, najveći broj društvenih preduzeća naglašava da se do sada nijesu obraćali preduzećima koja bi mogla biti zainteresovana za kupovinu njihovih proizvoda dok manji broj onih koji jesu nijesu naišli na zadovoljavajući odziv preduzeća.

Manji broj preduzeća navodi IPA fondove kao značajne za usavršavanje zaposlenih te nabavku opreme. Pojedinci, domaće fondacije i međunarodni donatori najčešće doniraju potrebne mašine ili materijale za rad. Ipak, činjenica je da bi jedan od ključnih vidova finansiranja

V Unutrašnji izazovi

Jedan od ključnih unutrašnjih izazova gotovo svih preduzeća ogleda se u nepostojanju poslovnih vještina koje su neophodne za pokretanje i vođenje jednog socijalnog preduzeća. Ispitanici/e ocjenjuju da im nedostaju **znanja u oblasti poslovnog menadžmenta, plasmana proizvoda na tržištu i računovodstva, kao i poslovnog engleskog jezika**. Ne manje važno, nedostatak znanja u oblasti **marketinga** prepoznaju kao ključnu prepreku uspješnom plasmanu proizvoda i pružanju usluga.

Sa druge strane, primjetno je da su zaposleni prošli niz obuka koje se odnose na tehnike izrade proizvoda i kvalitetno pružanje usluga. Ipak, mišljenja su da je kontinuirana edukacija u ovim oblastima prijeko potrebna kako bi njihovi proizvodi i usluge dostigli visoke standarde kvaliteta i na taj način zadovoljili potrebe kupaca i klijenata.

Kada je u pitanju **oprema za rad**, većina preduzeća posjeduje neophodnu osnovnu opremu koja je obezbijeđena putem donacija ili zahvaljujući dobijenim grantovima. Ipak, evidentna je potreba za dodatnom ili pak kvalitetnijom opremom kod svih preduzeća obuhvaćenih analizom. Preduzeća ističu i problem nedostatka potrebnog materijala za izradu proizvoda. Naime, nabavka ovih materijala nerijetko zahtjeva uvoz iz drugih zemalja što utiče i na njihovu cijenu. Visoke cijene osnovnih sirovina za proizvodnju utiču i na cijenu proizvoda, što se negativno odražava na konkurentnost na tržištu ovih socijalnih preduzeća u nastajanju.

Takođe, postoji velika potreba kod najvećeg broja preduzeća za **posebnim prodajnim prostorom** koji bi se nalazio na atraktivnoj lokaciji. Sama činjenica da izlažu i prodaju proizvode u prostorijama u kojima se i nalaze radionice ne doprinosi njihovoj vidljivosti, posebno imajući u vidu da se prostorije najčešće nalaze dalje od centra grada, na teže pristupačnim lokacijama.

Konačno, primjetno je da postoji **slaba povezanost preduzeća** kako međusobno tako i sa socijalnim preduzećima iz regiona i šire, a

zarad razmjene informacija i znanja. Ova preduzeća nijesu upoznata ni sa postojanjem evropskih mreža socijalnih preduzeća (na pr. ENSIE, CECOP i td.) kao ni sa mogućnostima učlanjenja.

Unutrašnji izazovi za funkcionisanje socijalnih preduzeća:

- ✓ Nedostatak poslovnih vještina
- ✓ Potreba za kvalitetnijom opremom za rad i adekvatnim materijalom
- ✓ Neadekvatan prodajni prostor
- ✓ Slaba umreženost

VI Pravni i institucionalni izazovi

Iako se najveći broj ovih preduzeća nalazi u inicijalnoj fazi razvoja, smatraju da im ograničenja vezana za dozvoljenu visinu prihoda po osnovu obavljanja privredne djelatnosti predviđena važećim Zakonom o NVO³ mogu predstavljati barijeru u narednim fazama razvoja praćenih većom potražnjom za njihovim proizvodima i uslugama. Ovo je bio i jedan od ključnih motiva jedne od NVO da osnuje društvo sa ograničenom odgovornošću. Prema mišljenju njihove predstavnice, obavljanje socijalno-preduzetničkih aktivnosti u okviru nevladine organizacije onemogućava dugoročni razvoj socijalno-preduzetničkih ideja.

Neophodno je usvojiti poseban Zakon o socijalnom preduzetništvu kojim bi se ponudila jasna definicija i kriterijumi za identifikovanje socijalnih preduzeća te predvidjele odgovarajuće olakšice za njihov rad.

Svi/e ispitanici/e su mišljenja da je neophodno usvojiti poseban **Zakon o socijalnom preduzetništvu** kojim bi se ponudila jasna definicija i kriterijumi za identifikovanje socijalnih preduzeća te predvidjele odgovarajuće olakšice za njihov rad.

Najveći broj ispitanika/ca navodi Zavod za zapošljavanje Crne Gore kao instituciju koja je do sada bila od ključne važnosti za realizaciju njihovih preduzetničkih ideja. Ipak, primjetno je da im nedostaje resursni centar koji bi pružao sveobuhvatnu stručnu podršku za obavljanje socijalno-preduzetničkih aktivnosti. Jedina organizacija koja je osnovala društvo sa ograničenom odgovornošću navodi značaj programa podrške malim i srednjim preduzećima Evropske banke za obnovu i razvoj za pristup konsultantskim uslugama iz oblasti marketinga, strateškog planiranja, sistema kvaliteta menadžmenta i sl.⁴ Banka pokriva dio troškova ovih projekata u iznosu do 10 000 eura, u zavisnosti od veličine i lokacije preduzeća, kao i vrste konsultantskih savjeta koji su mu potrebni.⁵

³Pogledati čl.29 Zakona o nevladinim organizacijama (Sl.list Crne Gore br.39/2011)

⁴ Za više detalja o ovom programu podrške pogledati web sajt <http://www.ebrd.com/work-with-us/advice-for-small-businesses/montenegro.html>

⁵Ibid.

VII Preporuke

Neke od ključnih preporuka društvenih preduzeća za kreiranje podsticajnog okruženja za razvoj socijalnog preduzetništva u Crnoj Gori su sljedeće:

- ***Definisati pravni okvir za razvoj socijalnog preduzetništva u Crnoj Gori***

Potrebno je usvojiti Zakon o socijalnom preduzetništvu koji bi definisao osnovne karakteristike socijalnih preduzeća, način vođenja evidencije o socijalnim preduzećima, mehanizmima kontrole njihovog rada i predvidio odgovarajuće olakšice za njihov rad.

- ***Obezbijediti stručnu podršku socijalnim preduzećima u Crnoj Gori***

Mapiranje svih postojećih aktera koji pružaju stručnu podršku razvoju socijalnih preduzeća u Crnoj Gori ali i postojanje specijalizovanog resurnog centra za razvoj socijalnog preduzetništva je prepoznata od strane svih obuhvaćenih organizacija kao posebno važna. Osim savjetodavnih usluga za vođenje biznisa i trening programa prilagođenih individualnim potrebama socijalnih preduzeća, važno je obezbijediti i pravovremene informacije o dostupnim programima usavršavanja van Crne Gore kao i izvorima finansiranja.

- ***Obezbijediti prostornu podršku socijalnim preduzećima u Crnoj Gori***

Obezbjeđivanje prostora za izlaganje proizvoda socijalnih preduzeća doprinijelo bi povećanju vidljivosti njihove ponude. Aktima kojima se namjerava definisati postupak i kriterijumi dodjele prostora i zemljišta u državnom i vlasništvu lokalnih samouprava neophodno je prepoznati i kategoriju socijalnih preduzeća kao potencijalne korisnike.

- ***Podsticati povezivanje socijalnih preduzeća sa preduzećima koja njeguju društveno odgovornu praksu***

Saradnja socijalnih preduzeća sa preduzećima koja njeguju društveno odgovornu praksu može biti dvojaka. Sa jedne strane, ova preduzeća mogu igrati važnu ulogu kupaca proizvoda i korisnika usluga socijalnih preduzeća. Na drugoj strani, saradnja

može biti i nefinansijske prirode, gdje bi zaposleni/e u preduzećima besplatno prenosili znanja o vođenju biznisa, marketingu, računovodstvu, informacionim tehnologijama, grafičkom dizajnu i sl. i na taj način demonstrirali društvenu odgovornost prema zajednici u kojoj posluju. Ipak, potrebno je imati u vidu činjenicu da važeći Zakon o volonterskom radu predstavlja prepreku ovoj vrsti angažmana budući da onemogućava preduzećima da budu nosioci volonterskih aktivnosti.⁶

- ***Podsticati umrežavanje sa socijalnim preduzećima iz regiona i Evrope***

Imajući u vidu da je socijalno preduzetništvo u početnoj fazi razvoja u Crnoj Gori, umrežavanje sa razvijenijim društvenim preduzećima iz regiona, Evrope i šire pospiješilo bi praktična znanja crnogorskih socijalnih preduzetnika/ka. To bi otvorilo mogućnost za zajedničko apliciranje za evropske fondove i doprinijelo njihovoj finansijskoj održivosti.

- ***Podržati istraživanja u oblasti socijalnog preduzetništva***

Neophodno je podržati dalja istraživanja i analize u oblasti socijalnog preduzetništva koja bi poslužila kao osnov za izradu odgovarajućeg zakonodavnog i strateškog okvira za razvoj ovog koncepta.

---

⁶Čl.5 Zakona o volonterskom radu (Sl.list Crne Gore br. 26/10, 31/10 i 14/12) i čl.1 Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o volonterkom radu (Sl.list Crne Gore br. 48/2015)

Aneks- Lista kontaktiranih organizacija

NAZIV ORGANIZACIJE	PRIRODA PREDUZETNIČKE AKTIVNOSTI	KONTAKT ADRESA
1. NVO Bajul, Kotor	Izrada venecijanske, odnosno dobrotske čipke	dabinovic@t-com.me
2. Centar za ženska prava, Podgorica	Proizvodnja majica, šalova, cegera	women.mne@gmail.com
3. NVO Kreativna riznica, Danilovgrad	Proizvodnja suvenira	mirjana.n@live.com
4. Udruženje za podršku djeci sa teškoćama u razvoju i njihovim porodicama Crne Gore	Fotokopiranje, plastificiranje, fotografske usluge	podrskadjeci.cg@gmail.com
5. NVO Nova šansa u Novom (pokretač Digitalne štamparije Naša ID kartica)	Izrada kalendara, flajera, vizit karti, postera, kataloga, pozivnica, razglednica i sl.	vulcan@t-com.me
6. Otvoreni centar Bona Fide, Pljevlja	Tkanje, izrada suvenira i bižuterije od recikliranih materijala i kreativno šivenje	o.c.bonafide@t-com.me
7. PR Centar, Podgorica	PR usluge	milena@prcentar.co.me
8. NVO Pružite nam šansu, Podgorica	Izrada ukrasnih kutija	dusica71@gmail.com
9. Radionica Dorra, Podgorica	Izrada ručno rađenog nakita, odjevnih predmeta i torbi	neda.help@gmail.com
10. SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja Nikšić	Osnivači prve ženske romske zanatske zadruge u Crnoj Gori; Implementirali projekat „Recikliranjem tekstila do održivih rješenja“ koji je rezultirao organizovanjem izložbe proizvoda od recikliranog tekstila pripremljenih od strane žena i uz pomoć modne kreatorke	sos@sosnk.org
11. Udruženje hendikepiranih Srce, Mojkovac	Proizvodnja suvenira i ukrasnih predmeta	srce@t-com.me
12. Udruženje paraplegičara Bijelo Polje i Mojkovac	Proizvodnja antidekubitnog programa od heljdine ljuspice, izrada jastuka za	mmstojanovic@t-com.me

(osnivač zaštitne radionice Zlatne ruke)	spavanje od čiste heljdine ljuspice i sa dodatkom lavande, ruzmarina i drugih ljekovitih mirisnih biljaka; izrada ukrasnih predmeta, suvenira; krojenje i šivenje odjevnih predmeta; vez logotipa na stolnjacima i salvetama za ugostiteljske objekte	
13. Udruženje paraplegičara Nikšić	Proizvodnja ručno rađenih i na razbojima tkanih suvenira tradicionalne vrijednosti, ukrasnih i odjevnih predmeta	basta.paraplegicarink@gmail.com
14. Udruženje paraplegičara Pljevlja	Pakovanje ugostiteljskog šećera u kesicama mase od po 5 grama, mogućnost poručivanja sa logoom	mira.t@t-com.me
15. Udruženje roditelja djece i omladine sa smetnjama u razvoju „Oaza“, Bijelo Polje	Valjanje vune i proizvodnja vunениh tepiha, odjevnih predmeta, slika, suvenira, ubrusa i sl.	nvo. oaza@t-com.me
16. Udruženje roditelja djece sa teškoćama u razvoju „Zračak nade“, Pljevlja	Usluge kopiranja, štampanja, korićenja, izrade brošura, vizit karti i sl.	zracaknade@t-com.me
17. Udruženje starih zanata i vještina - „Nit“, Podgorica	Revitalizacija i očuvanje starih i umjetničkih zanata, i bolji plasman proizvoda starih zanata; Realizovali projekat „Radionice starih zanata u Zavodu za izvršenje krivičnih sankcija“ za zatvorenice i zatvorenike.	smiljana.radusinovic@t-com.me
18. Udruženje za pomoć licima ometenim u psihofizičkom razvoju Nikšić	Proizvodnja suvenira od pečene gline, čestitki, platnenih kesa za razne namjene, nakita od pečene gline, saksija za cvijeće i sl.	cica-uzpd@t-com.me
19. NVO Šjore od mota, Kotor	Organizovanje humanitarnih akcija (dobitnici specijalnog priznanja za građanski doprinos opštem dobru ISKRA za 2012. godinu)	sjoreodmotakotor@gmail.com